

Рысбекова Ш.С., * Рысбек Т.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: rusbek.togzhan@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ДІНДЕРДЕН ЖАПА ШЕККЕН ҚҰРБАНДАРДЫ ОҢАЛТУ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Мақалада деструктивті немесе дәстүрлі емес діни ағымдар қатарына кірген адамдарды оңалту мәселесі қарастырылған. Діни экстремизмнің және деструктивті діни ағымдардың алдын алу, дәстүрлі емес діндер құрбандарының оңалту жұмыстары діни қатынастарды мемлекеттік реттеу мәселелерінде орталық орындардың бірін қарастырады. Мәселе тек қазіргі заман талаптарына сәйкес діни жағдайдың өзгеруінде ғана емес. Жаңа діни ұйымдардың арасында мемлекетке, оның ұлттық қауіпсіздігіне, қоғамға, әрбір адамға тигізетін қаупі орасан екенін ескеру қажет. Жаңа діни ұйымдардың діни ілімі, ішкі ұйымдастырылуы мен қызметі, ұлттық мәдениетке, әлеуметтік институттарға, дәстүрлі діндерге деген көзқарастарының ерекшелігі есебінен адамдардың санасы мен психикасына әсер ететін деструктивті ұйым ретінде бағаланады. Тұрғындарының радикализациялану қаупі бар және деструктивті діни ағымдарды жақтаушылар санының артуы тенденциясы байқалған ел ретіндегі Қазақстан үшін аталған бағыт айрықша мәнге ие болады. Осы орайда, халықаралық тәжірибені зерттей отыра, керек тұстарын Қазақстан өз тәжірибесінде қолдануына болады.

Түйін сөздер: деструктивті діни ағымдар, дәстүрлі емес діни ағымдар, оңалту, халықаралық тәжірибе, діни экстремизм, терроризм.

Rysbekova Sh.S., *Rysbek T.Zh.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, *e-mail: rusbek.togzhan@mail.ru

Rehabilitation of victims of non-traditional religions: international experience

The article deals with the problem of rehabilitation of destructive or non-traditional religious movements. Prevention of religious extremism and destructive religious movements, rehabilitation of victims of non-traditional religions is one of the Central issues in the state regulation of religious relations. The problem is not only that the religious landscape has changed in accordance with modern realities. It is impossible not to see that among the new religious organizations appeared quite a lot of dangerous for the state, its national security, and for the society, for each individual person. Many of the new religious organizations - due to the peculiarities of their dogma, internal organization and activity, attitude to national culture, social institutions, traditional religions – are evaluated as organizations that have a destructive impact on people's minds and psyche. For Kazakhstan, as a country where there is a threat of radicalization of the population and a tendency to increase the number of supporters of destructive religious movements, this direction is of particular importance. In this case, studying international experience, Kazakhstan can use it in practice.

Key words: destructive religious movements, non-traditional religious movements, rehabilitation, international experience, religious extremism, terrorism.

Рысбекова Ш.С., *Рысбек Т.Ж.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: rusbek.togzhan@mail.ru

Реабилитация жертв, пострадавших от деятельности нетрадиционных религий: международный опыт

В статье рассматривается проблема реабилитации жертв, пострадавших от деятельности деструктивных или нетрадиционных религиозных движений. Предотвращение религиозного экстремизма и разрушительных религиозных движений, реабилитация жертв нетрадиционных религий является одним из центральных вопросов в государственном регулировании религиозных отношений. Проблема состоит не только в том, что религиозный ландшафт изменился в соответствии с современными реалиями. Нельзя не видеть, что среди новых религиозных организаций появилось достаточно много опасностей как для государства, его национальной безопасности, так и для общества, для каждого отдельного человека. Многие из новых религиозных организаций – в силу особенностей их вероучения, внутренней организации и деятельности, отношения к национальной культуре, социальным институтам, традиционным религиям – оцениваются как организации, оказывающие деструктивное воздействие на сознание и психику людей. Для Казахстана как страны, где существует угроза радикализации населения и тенденция к увеличению числа сторонников разрушительных религиозных движений, это направление имеет особое значение. В этом случае, изучая международный опыт, Казахстан может использовать его на практике.

Ключевые слова: деструктивные религиозные движения, нетрадиционные религиозные движения, реабилитация, международный опыт, религиозный экстремизм, терроризм.

Кіріспе

Тәуелсіздік алған кезден бастап Қазақстанда әлемдік діндерге деген қызығушылықтар ояңды және сонымен қатар ұстанушыларының әлеуметтік тұтастық пен адамгершілік – дүниетанымдық көзқарастарға тигізер теріс әсері бар деструктивті діни ағымдар да тарала бастады. Деструктивті діни ағымдардың ерекшелік сипаттамасы азаматтардың әлеуметтік, мүліктік және құқықтық еркіндіктеріне қарсы заңсыз әрекеттер жасау болып табылады. Қарапайым азаматтың деструктивті дін ортасына түсуінің себептері әртүрлі болуы мүмкін. Көп жағдайда оның ең негізгі факторлары әлеуметтік-экономикалық проблемалар мен психологиялық босандық, сонымен қатар азаматтардың діни сауатының жеткіліксіздігі болып табылады. Оған қоса, ҚР ҰҚК мәліметтеріне сәйкес қазақстандықтардың деструктивті діни ағымдарға тартылу динамикасы төмендемей отыр. Дін ұстанушылардың радикализациялау процесі жалғасуда. Ол бойынша деструктивті діни ағымдар құрбандарын оңалту әдістерінің, сонымен қатар олардың таралуының алдын алу жұмыстары бойынша қазіргі заманғы зерттеулердің қажеттілігі артып отыр.

Оған қоса, зерттеудің өзектілігі халықаралық ахуалмен де байланысты. Соңғы жылдары халықаралық терроризм мәселелері Қазақстанның ішкі діни жағдайына елеулі дәрежеде ықпал етіп келеді. Мемлекет аумағында халықаралық террористік ұйымдар түрлі интернет алаңдардың көмегімен экстремистік идеоло-

гияны насихаттауды мақсатты түрде қолға алған. Осылайша, Қазақстандағы жаһандану процестермен ақпараттық ағымның жоғары болуы жағдайында діни ағымдардың таралу мазмұны мен түрлерінде елеулі өзгерістер орын алған.

Қалыптасқан діни жағдаяттың және сырттан әсер ететін ықпалдың аясында деструктивті ағымдардың теріс ықпалынан зардап шеккен адамдарды оңалту мен оларды қоғамға тарту мәселесінің өзектілігі артып отыр. Деструктивті діни ағымдардың құрбандарын оңалту радикалды идеялардың таралуына қарсылық көрсету саласының басым бағыттарының бірі болып табылады. Жекелей қарастырғанда, ғылыми қауымдастықта оңалту жұмыстары түсінігінің астарында дәстүрлі емес діни ағымдардың теріс ықпалының салдарын жою және бұрынғы деструктивті ағымдарды ұстанушыларды қоғамға бейімделуге қатысты көмек көрсету жұмыстары қарастырылады.

Негізгі бөлім

Әлемдік тәжірибеде «дәстүрлі емес ағымдар», «жаңа діни қозғалыстар» (ЖДК) терминдерін кеңінен қолдану таралған. Алайда, олар ХІХ ғасырдың екінші жартысында пайда болған дәстүрді діндерге оппозициялық бағыттағы діни ағымдар түсінігін ашып көрсетеді. ЖДК келесідей ерекшеліктерін көрсетуге болады: ол белгілі бір үстемдік етуші дәстүрге қарама-қайшы болады, діни түсінікте эмоциялық-психологиялық жағы басым келеді, көшбасшылары өзде-

ріне «Құдай» мәртебесін иеленеді, діннің әлеуметтік міндеттеріне және т.б. басымдық береді. Тұтастай алғанда, отандық және шетелдік зерттеушілердің, мысалы Е.Е. Булова, Я.Ф. Трофимов, Л.С.Астахова, Л.И. Григорьева, Bryan R. Wilson, Paul J. Olson, және т.б. еңбектері дәстүрлі емес діни ағымдар және дәстүрлі емес діни қозғалыстарды зерттеу мәселелеріне арналған.

Оған қоса, тұтастай құрылым және тұлға ретінде «деструктивті табыну» және «тоталитарлық секта» сынды терминдермен тығыз байланысты белгілі бір дәрежеде мемлекетке теріс ықпал ететін, діни қозғалыстар, ағымдарды сипаттайтын «деструктивті діни ағымдар/ұйымдар/қозғалыстар» термині кеңінен таралғанын айта кеткен жөн. Шетелдік, оның ішінде американдық әдебиетте бұл құбылыс «деструктивті табыну» түсінігімен қатар қарастырылады.

Қазақстандық ғылыми тәжірибеде «деструктивті діни ағымдар» түсінігінің нақты анықтамасын кездестіру қиынға соғады, алайда, осы саланың зерттеушілері бұл терминді белсенді түрде қолданылып келеді.

Деструктивті діни ағымдардың жеке тұлғаға психологиялық ықпал ету әдістері «Діни экстремизмнің әлеуметтік-психологиялық сараптамасы (діни фанатизм шарттарының бірі өлімге тарту)» атты тақырыптағы ҚР БҒМ ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бағдарламасы аясында орындалған М.П. Кабакова мен Е.А. Лазареваның «Психологические методы контроля сознания и поведения в деструктивных культах» еңбегінде сипатталған (Кабакова М.П., Лазарева Е.А., 2013).

Сонымен қатар, қазақстандық ғалымдар мен сарапшылардың кейбір еңбектері деструктивті діни ағымдардың жеке әлеуметтік топтарға ықпалы туралы мәселелерге арналған, мысалы Ж.К. Ақсақалова мен М.П. Кабакованың «Особенности психологической устойчивости молодежи к новым деструктивным религиозным течениям» мақаласында жаңа деструктивті діни ағымдарға жастардың психологиялық орнықтылығының ерекшеліктерін зерттеудегі эмпирикалық нәтижелерді ұсынып, жастардың арасында «Мен деген не?», «Өмір деген не?» түсініктеріне қатысты дүниетанымды қалыптастырудың қажеттілігі туралы қорытынды жасалған (Аксақалова Ж.К., Кабакова М.П., 2015).

Осылайша ресейлік ғылыми қауымдастық тарапынан «деструктивті діни бірлестіктер» терминін мазмұнды түрде рәсімдеу әрекеттері қолға алынып жатыр. Философиялық көзқарастарынан қарастырғанда, дәстүрлі емес діни

ағымдар философия ғылымдарының кандидаты А.Н.Сыроваткиннің тарапынан «дәстүрлі діни көзқарастарға, кей жағдайда тіпті күллі әлемге де әртүрлі дәрежеде оппозициялық сипатта әсер ететін, әлеуметтік құрылымдар, мемлекет және мәдениетке бәсекелестік танытатын дәстүрлер, діни негіздер мен жақтаушыларын әлеуметтік діни институттарға тарту әдістері» ретінде анықталды (Сыроваткин, 2013).

Сондай-ақ зерттеушілер тарапынан деструктивті діни ұйымдардың (ДДҰ) сипаттамасы ретінде түрлі ерекшеліктер қарастырылады. Белгілі ресейлік ғалым А.Л. Дворкин, ДДҰ – қатаң құрылымды, аса қатты дәріптелген көшбасшысы бар, өз жақтаушыларының санасын бақылауға қатысты әдістер қолданатын, жаңадан қосылған адамдарды өздерінің бейілді, көнгіш және жағымпаз мүшесіне айналдыруға қатысты түрлі әдістер қолданатын ұйым деп есептейді [Дворкин А., 2000: 41].

Ф.В. Кондратьев болса, ДДҰ-ның келесідей ерекшеліктерін анықтап көрсетеді: рухани қажеттіліктерді пайдаланады, тәуелсіз сыни пікірге қарсы келеді, тұлғалық дәрежеде өзін-өзі анықтау құқығынан айырады, ақшаны аясын тар мақсатта, көшбасшылардың жеке мақсаттарын жүзеге асыру құралы ретінде қарастырады, сыншыларға физикалық және заңдық тұрғыда жазалаумен қорқытады, отбасын жау ретінде қарастырады және т.б. (Кондратьев Ф.В., 1999: 24).

Оған қоса, зерттеулер аясында еліміздің ақпараттық кеңістігінде кеңінен таралмаған «деструктивті идеологиялық ағымдар» түсінігі қызығушылық танытады. Алайда бұл терминнің астарында қоғамдық қатынастарды тұрақсыздандыруға негізделген көзқарастар жүйесі, нормалар мен құндылықтардың түсінігін қарастырылады. Ресейлік зерттеуші Л.А. Калининнің анықтамасына сәйкес «деструктивті идеология тарихи жағдайда қоғамның дамуына объективті түрде қажетті болып табылатын қоғамдық қатынастардың бұзылуына, әлсіреуіне немесе олардың қалыптасуына ықпал ететін идеология (теория, көзқарастар, нормалар, құндылықтар жүйесі және белгілі бір әлеуметтік топтың қызығушылықтарын қоғамға тарату әдістері) болып табылады» (Калинин Л.А., 2007: 55).

Сонымен қатар, В.Г. Джаназяна мен О.И. Чердаковтың пікірінше, осы зерттеудің аясында көңілге қонымды болып келетін, деструктивті идеологияның таралу себептерінің бірі мемлекеттегі діни экстремистік ұйымдар по-

зициясының күшеюі болып танылады. Яғни, деструктивті идеология ұғымының астарында бекітілген құқықтық тәртіп пен құқықтық құндылықтарды бұзуға бағытталған идеологиялық нұсқаулықтардың кешені қарастырылады (Джаназяна В.Г., Чердакова О.И., 2016: 12).

Осылайша, деструктивті діни ағымдар термині дәстүрлі діндерге, әлеуметтік құрылымға және қалыптасқан мәдениетке қатысты оппозициялық қатынаста болып, қылмыстық сипаты басым топ көшбасшыларының жеке қызығушылықтарын дамытуға және топ мүшелеріне психологиялық тұрғыдан ықпал етуге бағытталып, қоғам мен мемлекеттің қалыптасқан құндылықтарын бұзу идеясын ұстанатын діни қозғалыстарды сипаттайтынын атап өткен жөн. Осының негізінде «дәстүрлі емес діни ағымдар», «жаңа діни қозғалыстар» анықтамаларынан жоғарыда көрсетілген терминнің негізгі ерекшелігі айқындалады. Оған қоса, бұл терминнің ғылыми-сараптамалық ортада, сондай-ақ ақпараттық кеңістікте кеңінен қолданып отырғаны байқалады.

Мемлекеттің қоғамдық-саяси өмірінде конфессиялық фактор елеулі рөл атқарады, сол себептен де қоғамдық өмірдің бұл саласы заңнамалық тұрғыдан реттеледі. Бұл заңдар конфессияаралық келісім мен бейбітшілікті қолдауға, сонымен қатар еліміздің территориясында деструктивті діни ағымдардың таралуының алдын алу әрекеттерін жүзеге асыруға арналған.

Еуропалық парламенттің 1996 ж. 12 ақпанындағы «Еуропадағы секталар туралы» Қаулысында заңсыз немесе қылмыстық әрекеттерге тартылған секталарға діни ұйым статусын бермеу, сонымен қатар қазіргі ұйымдардың деструктивті сипаттағы әрекеттері байқалған жағдай болса, оларды бұл статусынан айыру туралы мәселе көтерілді (4 пункт Постановления Европейского Парламента «О СЕКТАХ В ЕВРОПЕ» от 12 февраля 1996 г.).

Осы құжатқа сәйкес, негізгі белгілері «адамдардың құқығына тұрақты түрде қол сұғу және адамдарға қатал қарау, жыныстық зорлық көрсету, заңсыз түрде бостандықтан айыру, адам саудасы, зорлық-зомбылыққа арандатушылық, нәсілдік көзқарастарды тарату, салық төлеуден жалтару, капиталдарды заңсыз түрде ауыстыру, заңсыз түрде қару-жарақ пен есірткіні саудалау, еңбек заңнамасын бұзу, заңсыз түрде дәрігерлік қызмет атқару сипатындағы қылмыстық әрекеттерді жүзеге асыру» болып табылады.

Ресейдің Конституциялық сотының 1999 ж. 23 қарашадағы № 16 Қаулысында «егер ой, ар-

ождан және дін еркіндігі және басқа да конституциялық құқықтар мен бостандық принциптеріне сәйкес келмейтін болса, дәлірек айтқанда жағдайы төмен немесе кедейшілікті басынан кешірген адамдарға психологиялық қысым немесе зорлық көрсету арқылы әлеуметтік және материалдық пайда ұсыну мақсатында жаңа мүшелерді шіркеулерге тартумен сипатталатын, адам құқығын бұзатын және заңсыз, қылмыстық әрекеттер жасайтын секталарды легализациялауға жол бермеу, сонымен қатар миссионерлік қызметке шектеу қою (оның ішінде прозелитизм мәселесімен байланысты)» мүмкіндігі айтылады» (Постановление Конституционного Суда РФ от 23 ноября 1999 г.).

Оған қоса, бірқатар елдерде нақты ағымдардың қызметіне заңдық тұрғыдан тыйым салынған. Келесідей елдердің тәжірибесін мысал ретінде қарастыруға болады. Дағыстан (Ресей Федерациясы) территориясында ваххабиттік экстремистік әрекетке тыйым салынған. Тәжікстанның Жоғары сотының шешімімен «Салафия» діни ағымын заңсыз деп танып, қызметіне тыйым салды. Сонымен қатар осындай тыйым салу тәжірибесі Өзбекстанда және ресейлік басқа да субъектілерде көрініс тапқан.

Жоғарыда сипатталған тәжірибелер бірқатар елдерде мемлекеттің қоғамдық-саяси өміріндегі деструктивті діни бірлестіктердің жойғыш және қиратқыш ықпалын мойындауының белгісі болып табылады. Шетелдік мемлекеттерде деструктивті діни қозғалыстардың таралу үрдісі теріс бағыттағы әлеуметтік-психологиялық ықпалға түскен адамдарды анықтау және оңалтудың жаңа механизмдерін анықтауға негіз болды.

Бүгінгі таңда халықаралық тәжірибеде деструктивті діни бірлестіктердің идеяларын таратуға қарсы күрес жүргізу жөніндегі шаралар кеңінен қолданады. Олардың ішінде негізгілердің бірі деструктивті ағымдардың ықпалына түскен адамдарды анықтау және тану бойынша түрлі әдістерді енгізуге бағытталған. Осы орайда айта кететін жайт, бұл салада көп жағдайда жекелей алған қоғамдық немесе мемлекеттік институттар тарапынан түрлі құралдар арқылы бақылау жасау арқылы мониторинг әрекеттер жүзеге асырылады.

Тұтастай алғанда, теріс ықпалға түскен адамдарды анықтау процесінің халықаралық тәжірибесіне сараптама жасаудың негізі екі институттың қызметіне келіп тіреледі:

- дін мәселесі жөніндегі әлеуметтік-психологиялық және кеңес беру жөніндегі орталықтар;
- мониторингтік және барлау институттары (1-кесте).

1-кесте – Деструктивті ағымдардың ықпалына түскен адамдарды анықтау және тану бойынша әрекеттер

Мемлекет	Институттар	Мониторинг процесі
<i>Әлеуметтік-психологиялық көмек көрсету аясында</i>		
Ресей	Шіркеулер жанындағы кеңес беру орталықтары	Деструктивті ағымдардың өкілдерін олардың жақын туыстарының осындай кеңес беру орталықтарына келуінің арқасында анықтау мүмкін болып отыр
Қазақстан, Қырғызстан, Ресей	Дін мәселесі бойынша «Жедел желілер» мен сенім телефондары	Мұндай тәжірибелердің міндеті дін мәселесі туралы түсіндіру - ағарту жұмыстарын жүргізумен қатар, зардап шеккендер туралы ақпараттарды жинақтау мен оларды сараптау болып табылады (В Кыргызстане появился телефон доверия по вопросам религии. Запомните номер. 15 декабря, 2016)
<i>Барлау қызметінің аясында</i>		
Ұлыбритания (Суррей графтығы)	Азаматтар мен жергілікті басқару органдары, жергілікті кәсіпорындар қызметкерлерінің және еріктілер тобының кеңесі	Жергілікті қауымдастықтардың радикализмнің пайда болуына қатысты тұрақтылығына мониторинг жасайды және өздерінің белгіленген территориясында деструктивті діни бірлестіктерді анықтап, жаңадан құрылуының алдын алуға қатысты жұмыстар атқарады (Заквасин А., Соловьёв В., 2017)
Бельгия	Әлеуетті құрылымдар	Террористік қауіптің артуына қатысты видео бақылау арқылы автокөліктердің қозғалысы мен шекарадағы және т.б. орындардағы бақылау шараларын күшейту. Сонымен қатар ұялы телефондарға арналған сим-карталардың иелерін сәйкестендіру ережелерін күшейтуге байланысты (карталарды паспортсыз сатуға тыйым салынған) жұмыстар жүргізіледі (Заквасин А., Соловьёв В., 2017).
Германия	Терроризмнен қорғандың жалпы орталығы деп аталатын координациялы органының жанындағы арнайы бөлімше	Деструктивті діни ағымдардың, оның ішінде исламдық радикалды ағымдардың рекрутингтік қызметін анықтауға қатысты әлеуметтік желілер мен Интернет-ресурстарына сараптама жүргізеді (Бабкин, 2018).

Осылайша, бірінші топқа Ресейдегі шіркеулер жанындағы Кеңес беру орталықтары мен «жедел желілерді», сонымен қатар Қазақстан, Қырғызстан және басқа да мемлекеттердегі арнайы орталықтар жанындағы дін мәселесі бойынша көмек беруге қатысты ұйымдастырылған сенім телефондарын жатқызуға болады. Деструктивті ұйымдар тарапынан зардап шеккен адамдарды анықтауға қатысты мұндай тәжірибелер жүргізіліп жатқан алдын алу жұмыстарымен түйіндеседі. Орталықтардың басты міндеті тұрғындар арасында түсіндіру және оңалту жұмыстарын ұйымдастыру және жүргізу болып табылады.

Бұл жағдайда, зардап шегушілердің өздері немесе олардың жақын туыстарының көмек көрсету орталықтарына баруы деструктивті ағымдардың ықпалына түскен адамдарды анықтаудың негізгі формасы ретінде қарастырылады. Шіркеулердің жанындағы кеңес беру органдарының артықшылығы дін қызметкерлеріне деген сенімнің жоғары болуының нәтижесінде келген адамдардың дін мәселесіне қатысты сұрақтарды талқылауға ықпал тудырады. Өз кезегінде «жедел желілер» хабарласушының жасырын болуына байланысты шынайы ақпаратты

беруге қатысты сенімді әңгіме құруға мүмкіндік тудырады.

Орталық қызметкерлерінің алған ақпараттарының негізінде мемлекеттің арнайы қызмет органдарымен біріге отырып, айтылған мәселелердің аясында оңалту орталықтарына барған адамдарға көмек көрсетуге байланысты қосымша жұмыстар жүргізіледі.

Институттардың екінші тобына деструктивті ағым өкілдерін анықтау процесін ұсынатын мемлекеттің әлеуетті құрылымдары жатады. Батыс елдерінде террористік қауіптің артуына байланысты мониторингтік қызмет бойынша атқарылатын жұмыстар күшейген. Бұл елдерде қазіргі заманғы бақылау технологиялары: автокөлік қозғалысын видео бақылау, ұялы телефондарға арналған сим-карталардың иелерін сәйкестендіру, әлеуметтік желілер мен Интернет-ресурстарға және т.б. мониторинг жүргізу шаралары белсенді түрде қолданылады.

Аталған шаралар терроризм мен экстремизмге қарсы бағытталған болса да, мемлекет территориясында деструктивті діни ағымдар мен рекрутингтік ұйымдардың жақтаушыларын анықтауға негіз болады. Себебі, арнайы құрылымдар жеке топтардың жүріс-тұрысын зерттеу-

ге қатысты мақсатты түрде ұйымдастырылған жұмыстарды жүргізеді.

Жоғарыда айтылған институттардың қатарында ерекшеленетіні Ұлыбританиядағы (Суррей графтығы) «Азаматтар мен жергілікті өзін-өзі басқару, жергілікті кәсіпорындар қызметкерлерінің және еріктілер тобының кеңесі» болып табылады. Бұл қоғамдық институттар белгілі бір мекендердегі тұрғындардың мінез-құлқына мониторинг жасауды қамтамасыз етуге және жекелей алған территорияда деструктивті діни бірлестіктерді анықтап, олардың құрылуының алдын алуға шақырады. «Қоғамдық күзет» ұйымдарының қызметі тұтастай алғанда қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған. Осылайша, әлемдік тәжірибеде деструктивті діни ағымдардың теріс ықпалынан зардап шеккендерді мен олардың жақтаушыларын анықтап, тануға байланысты түрлі механизмдер мен шаралар қабылданған. Көп ретте мұндай әдістер ақпараттарды жинақтау мен оларға сараптама жасаудың негізінде зардап шеккендерді анықтауға қатысты мониторингтік түрде сипатталады. Бұл ретте келесі елеулі қадам деструктивті діни ағымдардың құрбандарын оңалту мен қалпына келтіру болып табылады. Деструктивті діни ағымдардың құрбандарын оңалту ұзақ әрі көп еңбекті қажет ететін процесс. Оның негізінде тек зардап шеккен адаммен ғана емес, сонымен қатар оның айналасымен де жұмыс жасауға тура келеді. Кейбір мамандардың берген бағасы бойынша деструктивті діни ағымдардың құрбандарын оңалту жарты жылдан бірнеше жылға дейін созылу мүмкін. Бұл ретте бағдарламаны толық өткен соң рецидивті болдырмау мақсатында үнемі бақылау жасап, кеңес беріп отыру керек.

Халықаралық тәжірибеде оңалту бойынша жасалатын жұмыс деңгейінің: діни, психологиялық, әлеуметтік (отбасы, қоршаған ортасы), кәсіптік, білім беретін, шығармашылық және қалпына келтіру сияқты 7 бағытын бөліп көрсетуге болады. Олардың көбі бірге әрекет ете алады. Оңалту жұмыстарының астарында, ол арқылы қамтылған бағыттар көп болса, оның нәтижесі де сондай дәрежеде болады.

Оңалту процесі диагностикадан басталады, себебі адамның деструктивті ағымдар қатарына қосылуға итермелеген себептерді, сонымен қатар ол адамға тән психологиялық сипаттаманы анықтап алып, соған сәйкес оңалту жұмыстары бойынша жеке жоспар құру керек. АҚШ Иракта баяндау негізіндегі сұхбат әдісін қолданған болатын. Бұл жерде оңалту процесі адамды

қамауға алған сәттен басталғанын атап өткен жөн. Сұхбат кезінде тұтқынның психологпен, дін өкілімен және педагогпен әңгімелесу өткізіледі. Осы үшеуі тұтқын адамның дін туралы әңгімеге ашықтығын, білім деңгейіне, психологиялық және т.б. жағдайына баға береді (Angell, Gunaratha, 2017).

Шри-Ланкада деструктивті діни ағымдардың ықпалына түскен адамдардан сұхбат алу, әңгімелесу, олардың бұрынғы өмірі (бэкграунд) жағдайын классификациялап, ұйымның құрамында болған кездегі қызметінің жоғары, орта және төмен деңгейін анықтайды. Бұдан ары бұл топтардағы бұрынғы бүлікшілер өз ішінде А, В, С, D, E және F деген топшаларға бөлінеді. Қиын жағдайдағылар А және В топтарында болады. Әдетте бұлар көшбасшылар мен топтың белсенді мүшелері. Мұндай тұтқындарға жасаған қылмыстарының ауырлық деңгейіне сәйкес оңалтудан өту мүмкіндігі ұсынылады, немесе жазасын одан ары өтейді. С, D топтағыларға (орташа топ) да осындай дәрежеде екі түрлі таңдау – қамау немесе оңалту ұсынылады. Қауіптілігі өте төмен болып есептелетін Е және F топтары оңалту және қорғау орталықтарына жіберіледі.

Оңалтудың маңызды құрамдас бөлігінің бірі бұл үрдістің діни негіздемеге сүйене отырып жүргізілуі қарастырылады. Оның негізгі мақсаты деструктивті діни ағымдардың ықпалына түскен адамды өз көзқарастарының шынайы өмірге сәйкес келмейтінін және өз алдына бүліншілік сипатта екенін түсіндіру болып табылады. Бұл ретте 2001 жылдан бері осы бағытта жұмыс жасап жатқан Сингапурдің тәжірибесі ұсынылады. Мұсылмандық дін көшбасшылары мемлекеттік органдардың қолдауымен деструктивті діни ағымдардың ұсталған өкілдерімен бірқатар кездесулер өткізген. Ол бойынша негізгі діни көзқарастарды бөліп қарастыруға және ықпал ету аумағы мен сипаттамасын анықтауға мүмкіндік туды. 2003 жылы Сингапурдің Діни оңалту тобы (ДОТ) құрылып, оның негізінде діни ғалымдар мен ұстаздар бірігіп, волонтерлік негізде әрекет еткен. Бұл топтың негізгі міндеті шамамен алғанда экстремистік көзқарасты ұстанатын тұтқындарға кеңес беру және діни доктринаны нақты емес немесе дәйексіз негіздемесін талқылау болып табылады. Оған қоса, бұл топтың өз өкілдері ішінде білікті арттыру мен білімді жетілдіру жұмыстарын жүргізетінін де атап өткен жөн. Осылайша топтың мүшелері Халықаралық орталықта саяси зорлық пен терроризмді стратегиялық зерттеулердің

магистрлік бағдарламасы бойынша білім алу мүмкіндігіне ие болды. Сонымен қатар бұл топ тұтқындармен жұмыс жасау мен тәлімгерлік білім беру бойынша тренингтерді, журналистика және т.б. курстарын ұйымдастырады (<http://www.refworld.org/cgi-bin/txis/vtx/rwmain/openssl.pdf?reldoc=y&docid=57f78e5a4>)

Осы жерде бұл топтың тек қана тұтқындағы радикалдардың діни сауаттылығын арттырумен ғана емес, сонымен қатар олардың жұбайларымен және деструктивті ұйымдардың ықпалына түскен басқа да әйелдермен де жұмыс жасайды. Оған қоса, мұсылман дін қызметкерлеріне діни тәлімгерлікті қамтамасыз етеді. Ондай отырыстар көбіне сұхбат пен пікір-таластар сипатында өткізіледі (Nur Irfani Saripi, 2015).

Психологиялық деңгей. Шри-Ланкада оңалту процесін жүзеге асыру барысында тұтқындардың психологиялық-әлеуметтік тұрғыдан қалпына келтіру мәселесіне көңіл бөлінеді. Мемлекетте Оңалту мәселесі бойынша бас өкілетті бюросы құрылды да, соның бастамасымен Оңалту және қорғау орталықтары ашылды. Бұл орталықтарда оңалту жұмыстары білім беру, рухани, психологиялық-әлеуметтік, кәсіби және әлеуметтік мәдени сипаттағы 6 бағытта жүзеге асырылады. Психологиялық-әлеуметтік оңалтудың негізінде адамға тұлғааралық байланыс дағдыларын қайтадан иеленуге мүмкіндік береді. Біріншіден, бұл қоғамдық құндылықтардың аясында адамның көзқарасына қалыпты дәрежеде әсер ететін: отбасы, бейбітшілік, достық пен жасампаздықты қабылдау үшін, күнделікті алған сабақтардың, әңгімелесудің, болашақ, арман-мақсаттар және бейбітшілік туралы ойларды талқылаудың нәтижесінде қол жеткізеді. Екіншіден, арттерапия әдістері кеңінен қолданылады. Жастар арасында театрландырылған қойылымдар, поэзиялық, көркемөнер, би және музыкалық курстар және т.б. арқылы әлеуметтік жауапкершілік және серіктестік сезімдерін қалыптастыру мақсатында көп жағдайда GirlGuide және BoyScout бағдарламалары оң әсер етеді. Үшіншіден, психологиялық-әлеуметтік оңалту процесінде құрметті және табысты адамдардан құрылған тәлімгерлер тобы қатысады. Олар оңалту бағдарламаларына қатысушылармен бірге өздерінің өміріндегі сәтті жағдайларымен бөлісіп, әңгіме құрады (http://cco.ndu.edu/Portals/96/Documents/prism/prism_42/prism105122_Hettiarachchi.pdf).

Әлеуметтік деңгей. Оңалту процесінде деструктивті діни ұйымдардың құрбандарының айналасындағы адамдармен де жұмыс жасау аса

маңызды болып табылады. Себебі, біріншіден, олар радикализациялану қаупін басынан кешіреді, екіншіден туыстарының қолдауы қалпына келу процесіне оң әсерін тигізуі мүмкін. Сауд Арабиясының оңалту жөніндегі бағдарламасының оңалтудан өтетін адамдардың отбасыларын тегіс қамтитын жалпыға бірдей әлеуметтік және қаржылық қолдау бағдарламасы бар. Тұтқындардың отбасы мүшелерінің (балалары да, ата-аналары да) әлеуметтік және экономикалық қажеттіліктері, оның ішінде білім алу, медициналық қызмет көрсету және тұрғын үй жағдайы толығымен қанағаттандырылады. Оған қоса, Сауд Арабиясында отбасылық оңалту бағдарламалары жұмыс істейді. Ол бойынша отбасыларға мемлекеттік қаржыландыру арқылы дерадикализациялану бойынша қабылданған бағдарламадан өту ұсынылады. Бұл ретте отбасы мүшелері өздерінің ұлдары/қыздарын және т.б. қалыптасқан түсініктерін өзгертуге үлес қосуға атсалысады. Сонымен қатар, оларға оңалту бағдарламасына қатысушы, түрмеде отырған – отбасы мүшелерімен, олардың бостандыққа шыққан кезінде қалай байланыс жасауға болатыны туралы мүмкіндіктер үйретіледі.

Бағдарламаның тағы бір маңызы зор міндеттерінің бірі мемлекет беделін көтеріп, тұтқындарға қатысты мемлекеттік органдар тарапынан қолданылатын азаптау мен зорлық көрсетулер туралы аңыздарды сейілету болып табылады (Per Concordiam, 2013).

Сингапурда оңалтудан өтіп жатқан адамдардың отбасылары мен жақын адамдарын қолдаумен айналысатын түрлі ұйымдарды біріктіретін Ведомство аралық көмек көрсету тобы жұмыс жасайды. YayasanMendaki, Мұсылман Кәсіпқой мамандарының ассоциациясы, TamanBasaan сынды ұйымдар әртүрлі ұйымдардың әрекеттерін үйлестіру және сарапшылардың күшін біріктіруге бағытталған. Мысалы, YayasanMendaki (ҮМ) ұйымы білім беру оның ішінде, деструктивті діни ағымдардан зардап шеккендердің отбасы мүшелерінің оқу шығындарын өту мәселесімен айналысады. Оған қоса, ведомство аралық серіктестігінің арқасында ҮМ ұйымы отбасыларды әртүрлі көмектер мен кеңестер алу үшін басқа ұйымдарға бағыттап алады.

Білім беру және кәсіби деңгей. Оңалту процесі бағдарлама аяқталған соң бостандыққа шыққан адамдарды қалпына келтіру үрдісімен санау кемер. Жергілікті нарыққа білім дәрежесі, өмір дағдысы мен іскерлігі жеткіліксіз тұтқындар жұмыс іздеу мен қалпына келу қиындықтарын

басынан кешіреді. Осыған байланысты оңалту кезінде білім беру және кәсіби бағыттарды көрсету аса маңызды болып табылады. Мысалы, Ирактағы американдық оңалту бағдарламасы сауат ашу, мектеп бағдарламаларының негізін, сонымен қатар белгілі бір кәсіби дағдыларды үйретуді қамтыған.

Филлипинде, бос бостандығынан айыру орындарында отырған адамдарға, олардың қатарында экстремизм және терроризммен байланысты іс бойынша отырғандарға да «Alternative Learning System» бағдарламасы іске қосылған. Ол бойынша жалпы білім беру сабақтары өткізіліп, офицерлер оқытушылық атқарады. Бұл сабақтар видео дисктерге жазылады да, оларды білім беру мақсатында қолдану үшін тұтқындардың жұбайлары мен балаларына жіберіледі. Осылайша, билік өкілдері балалардың білім алу мәселесін шешіп, тұтқындардың өз отбасыларымен туыстық қатынастарын қолдауға мүмкін жасайды.

Индонезияда діни экстремистердің жұбайларына ерекше көңіл бөлінеді. 2015 жылдан бастап, Индонезия университеті жанындағы Полицейлік зерттеу орталығы тарапынан әйелдердің кәсіпкерлігі мен құқығын кеңейтуге арналған курстар ұйымдастырылды. Халықаралық бейбітшілік құру жөніндегі институты осыған ұқсас бағдарламаны ұйымдастырып, түрмелерден босап шыққан экстремистердің жұбайларына арналған бизнес тренингтер өткізуді және оларға өз ісін бастауға арналған ақшалай қарызбен қамтамасыз етуді көздейді.

Сондай-ақ, Еуропада да тұрғындарды оңалту және дерадикалдау бойынша жұмыстары кеңінен атқарылады. Бұл ретте, мемлекет бұл мәселені шешу барысында қаржылай және әкімшілік және т.б. көмек көрсету арқылы үкіметтік емес ұйымдардың көмегіне жүгінеді. Мысалы, Германияда Violence Prevention Network (Зорлықтың алдын алу желісі) ұйымы, оң радикалды, діни экстремистік ұйымдардың қызметіне қатысуға байланысты күдікті болып табылатын жастармен жұмыс жасайды. Бағдарлама шағын топтар ішіндегі кездесулерді қарастыратын 23 аптаға созылатын курстан өтуге өз еркімен келісімін берген жастармен жұмыс жасауды көздейді. Курсқа азаматтық білім беру мен зорлық-зомбылыққа қарсы педагогикалық тренингтерді қатар жүргізуді қарастырады. Әрбір қатысушыға тәлімгер бекітіліп, олар тұрғын үй, жұмыс іздеуге, отбасы мен жақын туыстарымен кездесулер ұйымдастырып, қайтадан әлеуметтенуге көмек көрсетеді. Сонымен қатар, ұйым бағдарламаға қатысу-

шылардың ата-аналарына, достарына кеңес беруді жүзеге асырып, тренингтер өткізеді. Ұйымның берген мәліметтеріне сәйкес, бағдарлама өте сәтті өткізіліп, 2016 жылы бағдарламаға қатысушылар арасындағы рецидив көрсеткіші 5,0% құраған.

Діни экстремизм идеяларының таралу үрдісінің бірі, деструктивті діни ағымдарды жақтаушылар қатарында әйелдер санының артуы болып отыр. 2011 жылы Германияда үкіметтік емес ұйымдарды, сарапшыларды, ғалымдар, тәлімгерлер т.б. біріктіріп, әйелдерді діни экстремизмінің алдын алу мен дерадикализациялау мәселесімен айналысатын WomEx қозғалысы құрылды. Бұл қозғалыстың сәтті жобаларының бірі 7-9 айға созылатын оқу модульдері бар «Denkzeit training programme» болып табылады.

Бұл бағдарлама жастарға және жақын уақыт аралығында діни экстремизмге ұшыраған әйелдерге арналған. Оқу бағдарламалары негізінде 3 модульден тұратын «бір де бір» психодинамикалық, әлеуметтік-танымдық тренингтер өткізіледі. Бірінші модульде клиент әлеуметтік қақтығыс жағдайын анықтауға және эмоционалды дәрежеде ойлануға үйренеді. Жеке модульдердің қатысудағы нақты стратегиясы клиенттің тұлғааралық қатынастарды тануға бағытталған. Бұл әдістеме Ю. Кернердің психологиялық-динамикалық зерттеулерінің нақты мәліметтері негізінде дайындалған. Екінші оқу модульде клиенттер өз сезімдерін өте жақсы сезінуге, туындап келе жатқан агрессияны анықтауға дене мүшелерінің белгілерін түсінуге және ашудың түрлі деңгейлерін хабарлауға үйренеді. Күнделікті өмірдің түрлі жағдайларына қолданылатын жекелеген стратегиялар дайындалған. Үшінші модульде клиент «дұрыс, қате» туралы мәселені зерттейді. Алайда, бұл принциптерді тек қана бапкерлер тарапынан ғана емес, сонымен қатар моральдық стандарттар мен ойлау стратегиясын дайындау мәселесін зерттеу арқылы беріледі (<https://www.denkzeit.info/trainingsprogramme/>).

Халықаралық тәжірибеде деструктивті діни ағымдардың құрбандарын анықтау барысында түрлі институттар жұмыс жасайды. Көп жағдайда қоғамдық ұйымдар (шіркеулер, үкіметтік емес ұйымдар және т.б.) мен мемлекеттік құрылымдар, оның ішінде басым бөлігі әлеуетті мекемелердің қорлары қолданылады. Бұл бағыттағы басты мәселе деструктивті мінез-құлықтың көрінуі туралы ақпараттарды жинақтап, сараптау жұмыстарын жүргізу және олардың таралуының алдын алу шараларын жүзеге асыру болып табылады. Осыған байланыс-

ты деструктивті діни бірлестіктердің қызметінен зардап шеккен адамдарды оңалту жұмыстарын жүргізудің маңызы зор.

Оған қоса, халықаралық тәжірибе сараптамасының негізінде оңалту процесін жүзеге асыру барысында түрлі әдістер кеңінен қолданылады, дегенмен, бұл ретте ең маңызды компонент бағдарламаға қатысушылардың отбасы мен жақындарымен байланысын үзбеуі мен оңалтудан кейінгі қолдау көрсету болып табылады деген шешімге келуге болады. Бұл ретте мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдардың арасындағы өзара байланыс пен серіктестікті, сонымен қатар үкіметтік емес ұйымдар арасындағы үйлесімділік мен әрекеттестікті ерекше атап өткен жөн.

Қорытынды

Қазіргі уақытта дін ұстану мәселелеріне қатысты тұрғындардың қызығушылығының артуына байланысты дінге қатысты тақырыптардың өзектілігі артып отыр. Әсіресе бұл үрдіс исламның таралуында байқалады. Себебі, қазақстандықтардың басым бөлігі өздерін мұсылман деп танытатын болса, келесі басым бөлік өздерін христиан дінін ұстанушы деп белгілейді. Осылайша, статистикалық мәліметтерге сәйкес, 2011 жылғы діни мекемелерді тіркеуге қатысты ереженің күшейгеніне қарамастан, Қазақстанда діни бірлестіктер санының арту үрдісі сақталып отыр.

Оған қоса, деструктивті діни ағымдар кеңінен таралып келеді. Бұл термин түрлі ғылыми салалардың (әлеуметтану, психология, криминология, дінтану және т.б.) зерттеу тәжірибесінде адамдардың санасы мен жүріс-тұрысын тұрақсыздандырып, теріс ықпал ететін діни ағымдардың ерекше белгілерін білдіру үшін кеңінен қолданылатынын атап өту керек. Осы зерттеудің аясында «деструктивті діни ағымдар» түсінігі дәстүрлі діндерге, әлеуметтік құрылымдарға және мемлекетте қалыптасқан мәдениетке оппозициялық сипатта болатын, көшбасшыларының қылмыстық бағыттағы жеке қызығушылықтарын жүзеге асыруға бағытталған және тұлғалық дамуды жоюды көздеп, топ мүшелеріне психологиялық ықпал етуді, қоғам мен мемлекеттік идеяны бұзуды қарастыратын діни қозғалыстардың анықтамасы ретінде қарастырылады.

Тұтастай алғанда, деструктивті діни ағымдарды жақтаушылар санының ұлғаюынан бірқатар жағдайлар көрініс береді. Бірінші ке-

зекте, діни экстремизм мен терроризм баптары бойынша қылмыстық істердің артуын нақты көрсету қажет. Істердің көпшілігі терроризмді насихаттау немесе террористік әрекеттерді орындауға ашықтан-ашық шақыруға қатысты болған. Деструктивті идеяларды таратудың арналары ретінде ақпаратты берудің электронды құралдарының танымалдығы жылдан жылға артуы мұндай бірлестіктердің ықпал ету аймағын анықтап, одан ары кеңеюіне жол бермеу процедурасын қиындатады. Мысалы, бүгінгі таңда «террористік» баптар бойынша тіркелген істердің басым бөлігі күдікті тұлғаларды анықтаудың қиындығы немесе олардың Қазақстаннан тыс аймақта орналасуына байланысты соттың талқылауына дейін жетпеген.

Оған қоса, діни қызметкерлерді, оның ішінде мұсылман діни өкілдерін дайындау бойынша діни білім беру жүйесінің әлсіздігі, интернеттегі дереккөздерінің танымал болуына байланысты тұрғындардың шетелдік сайттар мен шетелдік дін өкілдеріне жүгінуіне әкеліп соғады. Бұл дін саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру процесін қиындатады. Қазақстан территориясындағы шетелдік деструктивті діни ағымдардың белсенді әрекет етуінің бір көрінісі, жыл сайын Сирия мен Ирактағы әскери қақтығыс аймақтарына кеткен қазақстандықтар санының артуынан байқалады.

Деструктивті діни ағымдарды жақтаушылар санының артуы аясында деструктивті діни ағымдардың құрбандарын оңалту мәселелерін қарастыру өзекті болып отыр.

Деструктивті діни ағымдардың таралуына қарсы әрекет ету және дәстүрлі емес діннің құрбандарын оңалту жұмыстары бойынша халықаралық тәжірибенің сараптамасы дүниежүзіндегі көптеген мемлекеттердің заңнамасы дәстүрлі емес діни ағымдардың теріс ықпалы мойындалады, сонымен қатар мемлекет территориясында олардың қызметіне шектеу қою және тыйым салу әрекеттері қарастырылады. Деструктивті діни ағымдардың теріс ықпалына түскен адамдарды анықтаудың негізгі механизмі ретінде дін мәселесі бойынша әлеуметтік-психологиялық көмек пен кеңес беруді жүзеге асыратын орталықтар мен мониторингтік және барлау қызметін атқаратын институттар жұмыс атқарады. Осы орайда, Қазақстан үшін қандай тәжірибені қолданған қолайлы, әр түрлі бағытта оңалту жұмыстарын жүргізу сияқты мәселелерді қарастыру үшін халықаралық тәжірибеге жүгінген жөн.

Әдебиеттер

- 4 пункт Постановления Европейского Парламента «О СЕКТАХ В ЕВРОПЕ» от 12 февраля 1996 г.
Angell, Ami. Gunaratna, Rohan. Terrorist Rehabilitation: The U.S. Experience in Iraq. 1st Edition. (CRC Press, 2017)
http://cco.ndu.edu/Portals/96/Documents/prism/prism_42/prism105122_Hettiarachchi.pdf
<http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=57f78e5a4>
<https://www.denkzeit.info/trainingsprogramme/>
Nur Irfani Sariپی. Religious Rehabilitation Group: Female Volunteers Ten Years On. (Nanyang Technological University, 2015)
Per Concordiam: Журнал по проблемам безопасности и обороны Европы. Борьба с Насильственным Экстремизмом. Т. 4, No. 1. (per Concordiam editors Marshall Center Press, 2013)
Аксакалова Ж.К., Кабакова М.П. Особенности психологической устойчивости молодежи к новым деструктивным религиозным течениям // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. No3 (54). (Алматы: Қазақ университеті, 2015)
Бабкин, Степан. Борьба с терроризмом в Германии. (<https://www.tupa-germania.ru/politika/borba-s-terrorizmom-v-germanii.html>, 2018)
В Кыргызстане появился телефон доверия по вопросам религии. Запомните номер. 15 декабря (2016) // http://kaktus.media/doc/349327_v_kyrgyzstane_poiavilsia_telefon_doveriia_po_voprosam_religii_zapomnite_nomer.html
Дворкин А. Сектоведение. Тоталитарные секты. (Новгород, 2000)
Джаназяна В.Г., Чердакова О.И. Влияние идеологических концептов деструктивной направленности на правовую среду современной России // Юридическая наука, №1. (Москва, 2016)
Заквасин А., Соловьёв В. Тень Брюсселя упала на Лондон: почему Великобритания стала новой мишенью террористов. (<https://russian.rt.com/world/article/371166-velikobritaniya-london-terroristy-mishen-prichina>, 2017)
Кабакова М.П., Лазарева Е.А. Психологические методы контроля сознания и поведения в деструктивных культах // Журнал Известия НАН РК (Алматы, 2013)
Калинин Л.А. Деструктивная идеология как социальный феномен: социально-философский анализ. (Нижегород, 2007)
Кондратьев Ф.В. Современные культовые новообразования («секты») как психолого-психиатрическая проблема. (Белгород, 1999)
Постановление Конституционного Суда РФ от 23 ноября 1999 г. N 16-П «По делу о проверке конституционности абзацев третьего и четвертого пункта 3 статьи 27 Федерального закона от 26 сентября 1997 года «О свободе совести и о религиозных объединениях» в связи с жалобами Религиозного общества Свидетелей Иеговы в городе Ярославле и религиозного объединения «Христианская церковь Прославления» // <http://www.echr.ru/documents/doc/12017723/12017723-001.htm>
Сыроваткин, Алексей. Деструктивное влияние нетрадиционных религиозных движений на духовную безопасность современного российского общества. (Научная электронная библиотека, 2013). // <http://www.dissercat.com/content/destruktivnoe-vliyanie-netraditsionnykh-religioznykh-dvizhenii-na-dukhovnyu-bezopasnost-sov#ixzz5aiZjjwTK>

References

- 4 pýnkt Postanovleniia Evropeiskogo Parlamenta «O SEKTAH V EVROPE» ot 12 fevralia 1996 g.
Angell, Ami. Gunaratna, Rohan. Terrorist Rehabilitation: The U.S. Experience in Iraq. 1st Edition. (CRC Press, 2017)
http://cco.ndu.edu/Portals/96/Documents/prism/prism_42/prism105122_Hettiarachchi.pdf
<http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=57f78e5a4>
<https://www.denkzeit.info/trainingsprogramme/>
Nur Irfani Sariپی. Religious Rehabilitation Group: Female Volunteers Ten Years On. (Nanyang Technological University, 2015)
Per Concordiam: Jýrnal po problemam bezopasnosti i oborony Evropy. Borba s Nasilstvennym Ekstremizmom. T. 4, No. 1. (per Concordiam editors Marshall Center Press, 2013)
Aksakalova J.K., Kabakova M.P. Osobennosti psihologicheskoi ýstoichivosti molodeji k novym destrýktivnym religioznym techeniam. Vestnik KazNÝ. Seriya psihologii i sotsiologii. No3 (54). (Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2015)
Babkin, Stepan. Borba s terrorizmom v Germanii. (<https://www.tupa-germania.ru/politika/borba-s-terrorizmom-v-germanii.html>, 2018)
V Kyrgyzstane poiavilsia telefon doveriia po voprosam religii. Zapomnite nomer. 15 dekabria (2016) // http://kaktus.media/doc/349327_v_kyrgyzstane_poiavilsia_telefon_doveriia_po_voprosam_religii_zapomnite_nomer.html
Dvorkin A. Sektovedenie. Totalitarnye sekty. (Novgorod, 2000)
Djanaziana V.G., Cherdakova O.I. Vlianie ideologicheskikh kontseptov destrýktivnoi napravlenosti na pravovúy sredy sovremennoi Rossii/Ýúridicheskaiia naýka, №1. (Moskva, 2016)
Zakvasin A., Soloviov V. Ten Briýsselia ýpala na London: pochemý Velikobritaniia stala novoi misheniý terroristov. (<https://russian.rt.com/world/article/371166-velikobritaniya-london-terroristy-mishen-prichina>, 2017)
Kabakova M.P., Lazareva E.A. Psihologicheskie metody kontroliia soznaniia i povedeniia v destrýktivnykh kýltah. Jýrnal Izvestiia NAN RK (Almaty, 2013)
Kalinin L.A. Destýktivnaya ideologiya kak sotsialnyi fenomen: sotsialno-filosofskii analiz. (Nijnii Novgorod, 2007)
Kondratev F.V. Sovremennye kýltovye novoobrazovaniia («sekty») kak psihologo-psihiatricheskaiia problema. (Belgorod, 1999)
Postanovlenie Konstitýtsionnogo Síyda RF ot 23 noiabria 1999 g. N 16-P «Po delý o proverke konstitýtsionnosti abzatsev tretiego i chetvertogo pýnka 3 stati 27 Federalnogo zakona ot 26 sentiabria 1997 goda «O svobode sovesti i o religioznykh obedineniiah» v sviazi s jalobami Religioznogo obschestva Svidetelei Iegovy v gorode Iaroslavle i religioznogo obedineniia «Hristianskaia tserkov Proslavlenniia» // <http://www.echr.ru/documents/doc/12017723/12017723-001.htm>
Syrovatkin, Aleksei. Destýktivnoe vlianie netraditsionnykh religioznykh dvizhenii na dúhovnýy bezopasnost sovremennogo rossiskogo obschestva. (Naýchnaia elektronnaia biblioteka, 2013). // <http://www.dissercat.com/content/destruktivnoe-vliyanie-netraditsionnykh-religioznykh-dvizhenii-na-dukhovnyu-bezopasnost-sov#ixzz5aiZjjwTK>